

TARİHÎ KAYNAKLAR IŞIĞINDA NEVRUZ'UN MENŞEİ MESELESİ

Yard. Doç. Dr. Mustafa TURAN*

Kültür, bir milletin topyekün yaşama tarzıdır. Gelenek ve görenekler, kültürün en önemli unsurları ve göstergelelidir. Dil, edebiyat, sanat, inanç, örf ve adetler bir milletin geçmişinden gelen paylaştığı değerlerdir. Bu değerlerden örf ve adetler, hem uzun zamanda oluşurlar, hem de değişimleri uzun zaman alır. Nevruz şenliklere de muhtelif coğrafyalarda bazı değişikliklerle günümüze kadar gelmiştir.

Nevruz, Yenisey-Orhun çevresinden, Altaylara, oradan da Hun Türkleri'nin Avrupa'ya yürüleriyle Macaristan'a Balkanlar'a ulaşmış, M.S. 800'lerden itibaren Hazar'ın güneyinden Anadolu'ya Mezopotamya'ya taşınmıştır. Mısır Kiptileri de Nevruz'u yılbaşı olarak benimsemişlerdir.

İslâmdan sonra da, özellikle Abbasiler devrinde Nevruz, bayram olarak kutlanılmaya devam etmiştir. Nevruz, aynı zamanda Sasanilerde olduğu gibi, Abbasilerde vergi toplama mevsimi başlangıcı idi.

Selçuklularda kutlanan Nevruz geleneği Osmanlılarda devam etmiştir. Nevruz ve Nevruziye adetleri, II. Meşrutiyet'ten sonra terkedilmiş ve Türk halkı arasında yerini Mayıs'ın ilk haftasında, 6 Mayıs'ta kutlanan Hıdırellez şenliklerine bırakmış, ama Nevruziye adıyla kutlamalar da devam etmiştir.

Bizde, Cumhuriyet döneminde bir çok başka kutlamalar gibi Nevruz'un da resmî bir mahiyeti kalmamıştır. Fakat, 80 senelik resmî bir ihmalden ve bilhassa bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri'ndeki durumu gördükten sonra devletimiz hadiseye sahip çıkmıştır.

Zamanla unutulmuş bu geleneğin canlandırılmasının Türk dünyası ile kültür birliğinin sağlanması yoluyla önemli bir merhale olacağını ümit ediyoruz.

Gerek Anadolu'da, gerekse Türkiye dışındaki Türkler arasında, eskiden olduğu gibi günümüzde de varlığını koruyan Nevruz'un herşeyden önce bir ritüel olarak değerlendirilmesi gerekir. Ritüel, "bir örnek üzerinde kalıplaşmış davranışlar ve töreler bütünüdür. " Fransız sosyoloğu Durkeim'e göre ritüeller, fertleri bir araya getirir, onlar arasındaki toplumsal bağları güçlendirir, ortaklığı pekiştirir. Ritüelin toplumda canlandırıcı etkisi vardır. Geleneklerin sürmesi, inançların tazelenmesi, değer yargılarının, törelerin kökleşmesine yardım ederek toplumda müşterekliği paylaşmayı bütünleşmeyi sağlar. Törelerin nitelikleri ve amaçları ne olursa olsun hepsinde fertleri bir araya getirmek, aralarındaki bağları kuvvetlendirmek, samimiyeti sağlayarak toplum şuuruna ulaştırmak gibi nitelikler müşterektir. Fertler, birlik içinde toplumdaki yerlerini ve toplumla ilişkili duygularını ritüellerle yenilemiş olur¹.

Nevruz'un bu kadar geniş bir coğrafya yayılmış olması, farklı kültürlerce kabul gördüğünü gösterdiği gibi, doğrudan hangi kültürden çıkmış olduğu meselesini de güçleştirmektedir. Nevruz şenliklerindeki pek çok motif ortak olmakla birlikte, her kültür muhitinde farklılıkların görülmesi de tabiidir. Dolayısıyla tarihî kaynaklara istinaden Nevruz'un menşeiinin ele alınması, Nevruz kutlamalarının Türk tarihindeki yerinin ortaya konulabilmesi için önemli bir

husustur.

Nevruz'un Menşei Meselesi

Nevruz'un menşei konusunda farklı fikirler ileri sürülmüştür. Nevruz'un yeni bir yılın başlangıcı olarak kabul edilmesi, takvimler yapılması ve kullanılması dışında, Nevruz'un İran menşeli olduğu, Türk menşeli olduğu ve Yunan menşeli olabileceği yolunda görüşler vardır.

1-Takvim

Yeni yılın başı, bu günkü Mart'ın 22'sine tekabül eden bir gündür. Bu gün, güneşin koç burcuna girdiği gün olup, Miladî 22 Mart'a Rumî 9 Mart'a rastlamaktadır. Ancak güneş yılı ile ay yılı arasında 13 günlük bir fark bulunduğundan 21 Mart tarihi bazı topluluklarda Mart'ın 9'una, nadiren bazı topluluklarda ise 1-3 Nisan'a tekabül eder.

XI.yüzyılın meşhur alimi **El-Biruni** Nevruz'un yılbaşı olduğunu ifade etmiştir. Nevruz'un Türkler de dahil bütün Ön Asya ve Orta Asya toplulukları arasında canlı bir şekilde yaşatıldığından söz etmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un **Divan-ı Lügati't-Türk** adlı eserinde, Nevruz'un yılbaşı olduğu kaydedilmiştir ².

21 Mart, birçok millette takvim yılının başlangıcı olarak kullanılmıştır. Türkler'de bilinen en eski takvim, **12 Hayvanlı Türk Takvimi**'dir. Bu Türk takviminde 12 yıl bir devreyi, her beş devre bir çağı oluşturur. 12 yılın her yılı bir hayvana nisbet olunmuş, bu hayvanların her birinin de ait oldukları yılların kaderini yönlendirdiklerine inanılmıştır. Bu takvimin M.Ö.220 Asya Hunlar'ından itibaren kullanıldığı bilinmektedir. 12 Hayvanlı Türk Takvimi'nin Anadolu'da halen varlığı, özellikle hayvancılıkla uğraşan aşiretlerde kullanıldığı bilinmektedir.

12 Hayvanlı Türk Takvimi, güneş yılına göre hesaplanmıştır. Dünyanın güneş etrafındaki hareketiyle veya güneşin 12 burcu devrederken geçiş süresine bir yıl denilmektedir. Bu da 365 gün, 5 saat, 50 dakika, 47 saniyedir. Kesin

hesaba göre Türk takvimi 2 dakika, 2 saniyelik bir fazlalık göstermektedir. 12 Hayvanlı Türk Takvimi'nde her üç ay bir mevsime tekabül etmektedir. Her mevsimin kendine göre bir adı vardır. Divanı Lügati'ti-Türk'e göre bunlar Yeni-gün (Nevruz)dan sonra gelen Oğlak-ay, Uluğ oğlak-ay, Uluğ-ay ve Kadır-kış'tır. Ay adları da muhtelif coğrafyalara göre değişmekte ise de bunlar tesbit edilmiştir ve incelendiğinde hayvancılık ve çiftçilikten kaynaklandığı görülmektedir. (Nisan=Yağmur ayı, Mayıs=Çiçek ayı, Kasım=Koç ayı, Temmuz=Orak ayı, Ağustos=Arpa biçimi gibi) ³.

Türkler'in kullandığı takvimlerden birisi de **Celâli Takvimi**'dir. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, 1074-1075 yılında yeni bir takvimin düzenlenmesini emretmesi üzerine Sultan'ın lakabına nisbetle Celaliye adı ile bir takvim vücuda getirilmiştir. Selçuklu Verizi Nizamü'l-Mülk astronomlara hazırlattırıp, Sultan Melikşah'a ithaf ettiği Takvim-i Celali veya Tarih-i Melikî denilen güneş takviminde, eski geleneğe uyarak, güneşin koç burcuna girdiği gün (Nevruz) yılbaşı olarak tesbit edilmiştir. Bu takvim Harezmi'deki Türk Hanlıkları ile Türk Babür Hanedanı'nca kullanılmıştır ⁴. Halen İran ve Afganistan'da kullanılan Şemsî takvim ile Osmanlı Devleti'nde malî meselelerin düzenlenmesinde kullanılan Rumî takvim bahsettiğimiz bu Celali takviminden mülhemdirler ⁵.

İlhanlı Hükümdarı Gazan Han zamanında, Celali takvimi üzerinde yapılan çalışmalar sonunda **Tarih-i İlhan** adı verilen takvim meydana getirildi. Bu Türk takvimi, 31 Mart 1925 yılına kadar İran'da varlığını devam ettirmiştir. Selçuklular'dan sonra Anadolu'da kurulan Türkmen Beylikleri'nde de yılbaşı (Nevruz), güneşin koç burcuna girdiği gün olarak kabul edilmiştir. Bunlardan başka çeşitli olayların gerçekleşmesinde de Nevruz'un bir takvim olarak kullanıldığını görürüz ⁶.

XV.yüzyılda yaşayan Belh'li tarihçi

Havendşah Mirhavend “**Revze**” adlı eserinde Nevruz’u şöyle kaydeder, “ Cengiz Han, doğu padişahı olup, Nevruz çadırının kurulduğu dönemde şeref kürsüsüne çıktı. O’nun hakanlık devrinde bütün halk, devlet çatısı altında toplandı. Baharın hoş kokulu rüzgarını gönderdiği hoş haber elçisi ölü durumdaki yerin dirildiği haberini oradakilerin kulaklarına duyurdu. Bahar habercisi Nevruz, tüm bitkilerin oyunlarıyla insanların gözlerine hitap etti, süsledi ⁷. “

Osmanlılar’da Nevruz, tarih tesbiti olarak kullanıldığı gibi bazı vergilerin toplaması da yılbaşı kabul edilen Nevruz’da başlatılmıştır. Hatta, XVII. yüzyıldan itibaren resm-i nevrüziyye adıyla⁸ yeni bir vergi toplanmaya başlanmıştır.

2- İran Menşeli Olması

a- Kelime Yapısı

Nevruz kelimesi, Farsça bir kelime olup, nev: yeni, ruz:gün, nevrüz: yeni gün anlamına gelmektedir. Nevruz kelimesinin Farsça olması dolayısıyla, Nevruz Bayramı’nın sadece İranlılar’a ait bir bayram olduğu düşünülmüştür. Kültürlerin, muhtelif zamanlarda, bir çok kelimeyi doğrudan doğruya birbirlerinden aldıkları gibi, bir çok sözcük kökünü de birbirlerinden almış oldukları malumdur. Bu itibarla, bir çok sözcük muhtelif toplumlarda değişik biçimlerde kullanılmıştır⁹. Farklı kültürlerin birbirlerini etkilemeleri ve birbirlerinden alışverişte bulunmaları, bu kelimelerden hareketle Nevruz Bayramı’nın sadece İranlılar’a ait bir bayram olduğunu göstermez. Kaldı ki, Nevruz’un İran menşeli olduğu kabul edilse bile, başka milletlerde ve başka kültür çevrelerinde kabul görmesi bunun İran geleneği ile aynı hususiyetleri taşıdığını da göstermez.

Yeni gün, Yeni Kün, Ergenekün, Ulusun Uluğ Künü, Baba Marta başta olmak üzere Türk dünyasında yirmibeşi aşkın, Anadolu’da ise kırka yakın kelime Nevruz’un karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bugün Türkmenistan sahasında ekmeğe nan ve çörek denmektedir. Bu kelimeler-

den nan kelimesi Farsça’dır. Ekmek kelimesi ise hiç bilinmemekte ve kullanılmamaktadır. Bugünkü Türk dünyasının en uzak noktasında Çinlilerle sınırdaş olan Kırgızistan’da ekmek kelimesi yoktur. Farsça nan kelimesi kullanılmaktadır. Bu itibarla Türk dünyasının büyük bir bölümünde Nevruz’dan bozma Nooruz, Novruz, Navruz, Nevriz, Nevris adları kullanılmaktadır ¹⁰.

Burada pek çok kelimenin farklı kültürlere geçişlerinde anlam değişikliklerine uğradıklarını da söylememiz gerekir. Mesela, Farsçada “yolunu keybetmiş, azmış veya günahkar insan” demek olan “gümrak” sözü, Türkçe’de gür sıfatının karşılığı olarak kullanılmıştır ¹¹.

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Farsça olan Nevruz kelimesi, daha bir çok kültüre geçtiği gibi Türk kültürüne de geçmiş bir kelimedir. Ancak, kelimenin menşeiinden hareketle, Nevruz geleneğini Türkler’in, doğrudan İranlılar’dan aldığı da söylenemez. Kaldı ki, Nevruz hakkındaki derli toplu bilgileri, Nevruz’u İran geleneğine bağlayan Firdevsi’nin, Şahnâmesi de dahil olmak üzere ilk defa XI. yüzyıl kaynaklarında buluruz. Eğer, İran’da Hunlar’da olduğu gibi milattan önceki yıllarda Nevruz geleneği var olsa idi, MS. XI. yüzyıldan önceki metinlerde de bunların izlerinin bulunması gerekirdi ¹². Ayrıca, Nevruz kelimesinin Divanü Lügati’t Türk’te zikredilmiş olmasının, onun Türk kültürünün önemli bir unsuru olduğunun delili sayılması gerektiğini ve Türk kültür yapısı içinde asgari bin yıllık bir maziye sahip olduğunu belirten Mustafa Kafalı, Kaşgarlı Mahmud’un yaşadığı dönemde, İran-Sasani Devleti’nin tarihten silineli 400 yılı geçmiş olduğunu ve İranlılığı temsil edecek en küçük bir kültür ve siyasî gücün kalmadığını ifade etmektedir¹³. Bu hususta Ekrem Memiş de, İran coğrafyasında 1040 yıllarından itibaren Türk hanedanlarının hakim olduğundan hareketle eski bir Türk geleneği olan Nevruz’un kültürel münasebetler çerç-

vesinde İranlılar tarafından da benimsenmiş olabileceğini ihsas etmektedir.¹⁴ Bu görüşler muvacehesinde, Yenigün kelimesinin karşılığı olan Nevruz'un, Farslar'a Türk an'anelerini sevdirmek için kullanıldığı¹⁵ söylenebilir.

b- Dinî Telakki

Bazı araştırmacılara göre, Nevruz bayramı Zerdüş't dinine bağlı bir bayramdır ve İranlılar, İslam öncesi dönemde Zerdüş't dininde olduklarından Nevruz'u bayram olarak kutlamışlardır. İslâm tarihinin kaynaklarından bazılarında da Nevruz'un Zerdüş'tlük dinine bağlandığı görülmektedir. Mesudî, **Mürücü'z-zehep ve Meadi'l-Cevher** ve Şehristanî, **El-Milel ve'n-nihal** adlı eserlerinde Nevruz'un Zerdüş'tlük dinine ait bir bayram olduğunu ve bu bayramı ilk olarak Zerdüş'tün ortaya koyduğunu söylerlerken enteresan bir bilgiyi nakletmekte ve Zerdüş'tün Azerbaycan asıllı olduğunu ifade etmektedirler. İbnü'l-Esir, **El-Kamilü fi't-Tarih** adlı eserinde Nevruz'un Zerdüş'tlük dininin bir bayramı olduğunu ve bu bayramı ilk olarak Zerdüş'tün ortaya koyduğunu söylemektedirler. **Taberi**'de yer adı olarak geçen Nevruz hakkında Makdisî, **Kitabu'l-Bed ve't-Tarih** adlı eserinde Nevruz'un bir Mecusi bayramı olduğunu kaydeder. İbn Haldun, **Kitabü'l-İber**'de, Zerdüş'tün kendisine tâbi insanlara iki bayram tertip ettiğini, bunlardan birincisinin ilkbahar bayramı olan Nevruz, ikincisinin ise sonbahar bayramı olan Mihrican olduğunu kaydeder.

Dinler tarihi kaynakları incelendiği zaman Nevruz'un sadece Mecusiliğe ve Zerdüş'tlüğe ait dini nitelikli bir bayram olduğu sonucuna ulaşmak güçtür.

Bazı araştırmalara göre, 21 Mart Bahar Bayramı, Asya ve Avrupa'nın değişik yerlerinde ortaya çıkmış olan Sır dinleri tarafından da kutlanmakta idi. Özellikle Anadolu ve Yunanistan'da yaşamış olan Sır dinleri, 21 Mart tarihini hayatın yeniden canlandığı tarih olarak kabul etmiş ve bayram olarak kut-

lamışlardır. Anadolu'da yaşayan Kibele Kültü'ne göre de hayat, Sonbaharda ölmekte ve İlkbaharda yeniden canlanmaktadır. Bu inanışa göre İlkbahardaki yeniden diriliş 21 Mart'a denk gelmekte ve şenlikler düzenlenmektedir¹⁶. Sümerliler, kozmolojik bir anlayışla yeni yıl bayramını kutluyorlar¹⁷, bunu A-kittel diye adlandırıyorlardı. Bu bayram, Sümer-Akad sentezi içinde de yer almış ve Akadlılar bu bayrama Akitu adını vermişlerdir. Mezopotomya'da Sümerliler'in iktidarlarını kaybetmeleri ve bölgenin Sami kavimlerce istilasından sonra da bu Bayram kutlanılmaya devam edilmiştir. Babilliler ise bu bayram'a Zagmuk adını vermişlerdir. Bu bayram zamanının büyük devletleri olan Mısır, Hitit ve İran'da da kutlanıyordu¹⁸.

c- Mitolojik Telakki

Nevruz'un İran menşeli olduğu yönündeki diğer bir iddia, daha çok mitolojiye dayanmaktadır. İran mitolojisine göre, ihtişamın sembolü olan Cemşit, tahtına bugünde oturmuş ve bugünü bayram ilan etmiştir. Bu gün daha sonra İran takvimine başlangıç günü olarak kabul edilmiştir.

Rivayete göre, Cemşit Azerbaycan'a geldiği gün burasını beğenip, yüce bir taht kurdurmuş ve şahane bir elbise giyerek tahta oturmuştur. Diğer bir rivayete göre de, Cemşit Mazenderan ormanlarında tavşan avına çıktığı zaman bir zehirli yılan görerek okunu ona atmış ok yılanın bulunduğu kayalıklara çarparak bir kıvılcım çıkmasına sebep olmuş ve kıvılcım da etrafındaki otları tutuşturmuştur. Ateşi böyle ilk defa gören İranlılar, korku ile ateşe secde etmişler, onu mukaddes kabul ederek, karanlıkları yok ettiği inancıyla ateşin devamlı yanık tutulmasına çalışmışlardır. Bunun için de "ateşgede" denilen tapınaklar yaptırmışlardır. İşte ateşin bulunduğu bu gün İranlılar'ca Nevruz olarak kabul edilmiştir¹⁹.

Yukarıda verdiğimiz kaynaklardan farklı olarak El-Kalkaşandî, **Subhu'l-**

Ağsa adlı eserinde, Nevruz'u ilk defa Zerdüş'tün değil Cemşit'in kutladığını gösterir. Kalkaşandî'ye göre, Cemşit'ten önce din bozulmuş, tahta çıkan Cemşit ilk iş olarak dini islah etmeye girişmiş ve tahta çıkış gününü yeni yılın ilk günü sayarak bayram ilan etmiştir Kalkaşandî'ye göre Nevruz Bayramı altı gündür. Nevruz'un nasıl kutlandığını ayrıntılı bir şekilde anlatan Kalkaşandî, özellikle Nevruz hediyeleri hakkında bilgi verir. Ayrıca İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Nevruz Bayramı kutlamalarının yasaklandığını, daha sonra serbest bırakıldığını da kaydeder. Kalkaşandî'nin verdiği bilgilerden XV. yüzyılda Nevruz'un, Mısır'da, Filistin'de Suriye'de Müslümanlar arasında kutlandığı gibi Hıristiyanlar tarafından da kutlandığı anlaşılmaktadır²⁰. Bu bilgilerden hareketle Nevruz'u sadece İranlılar'a ait dini nitelikli bir bayram olarak kabul etmek doğru olmayacaktır.

Çin kaynaklarından Du-you'nun **Tangdian** adlı eserinde, Persler'in yılbaşı kutlamalarını Mart ayında değil, Haziran ayında yaptıkları belirtilir. Firdevsi'nin Şahname'sinde M.Ö. ki dönemlere ait bilgiler rivayetlere ve mitolojilere dayanmaktadır. Ayrıca Cemşit hakkında birbirlerinden farklı rivayetlerin oluşu bu kaynağın değerini azaltmaktadır. Oysa, Du-you'nun Tangdian adlı eseri VII.yüzyılda yazılmış olup, yazıldığı dönemin belgelerine dayanan bir tarihtir. Bu yüzden verilen bilgilerin doğruluğu tartışılmaz²¹.

3- Türk Menşeli Olması

Çin kaynaklarında, Hunlar'ın milattan yüzyıllar önceleri, 21 Mart'ta hazır yemeklerle kıra çıktıkları, bahar şenlikleri yaptıkları kaydedilmiştir. Aynı geleneklerin Hunlar'dan sonra Uygurlarda da mevcut olduğu bilinmektedir. Çince kaynaklardan **Tsi-ma-chian**'in eserinde, "Hun Tezkiresi" bölümünde, Hunların bu günde, kendi adetlerine göre çeşitli kutlamalar yaptıkları, ibadet ettikleri, atalarına ve Gök Tanrı'ya

kurbanlar kestikleri, büyük törenler yaptıkları kaydedilmiştir. Yine Fenye'nin yazdığı **Son Han Sülâlesi Tarihi**'nde yer alan "Güney Hunlar Tezkiresi" bölümünde başta Nevruz olmak üzere yılda üç defa toplam Tanrı'ya kurbanlar kestikleri ve çeşitli törenler yaptıkları kaydedilmiştir. **Chou Sülâlesi Tarihi** (557-581) adlı eserde de "Göktürkler, bitkilerin yerleştiği zamanı yılbaşı olarak kutlarlar". ifadesi vardır²².

Eski Nevruz törenlerinin XI. yüzyıla ulaşan şekilleri hakkında, **El-Hisrav**'ın verdiği bilgiler, Uygurlar'dan günümüze kadar devam edegelen Nevruz Bayramı kutlamalarını karşılaştırmamıza yardım etmektedir. El-Hisrav'ın verdiği bilgiye göre Uygurlar'da, Nevruz'da, 25 gün önceden sarayda tuğladan, üzeri örtülmüş çiçeklik yapılır, bunların birine buğday ekilir, diğerlerine de sırasıyla arpa, pirinç filizi, mısır, susam ve nohut gibi bitkiler ekilir. 21 Mart'a gelindiğinde bunların mahsülü şarkılar söylenerek toplanır, saz çalınır ve dans edilir. Eğer bu tohumlar iyi yeşermişse, o yılki ekinlerin iyi olgunlaşacağı düşünülür.

XIX. yüzyılda Uygurlar'daki Nevruz kutlamaları hakkında **Kirter**'in verdiği bilgiler ile bugünkü Uygurlar'daki Nevruz kutlamaları büyük benzerlik göstermektedir. Ayrıca, Hoyilin'in **Muzika Tazkiresi** isimli kitabı ile **Şangda Apandi**'nin kitaplarında Uygurlar'ın Nevruz kutlamaları hakkında kıymetli bilgiler mevcuttur²³.

İlhanlı tarihçi Raşidü'd-din (1267-1318), **Camiü't-tevârih** adlı eserinde Kubilay döneminde yeni yılın kutlama töreninden bahseder²⁴.

Yine XI. yüzyılın meşhur Selçuklu devlet adamı Nizamü'l-Mülk'ün **Seyaset-nâmesi**'nde Mihrican ve Nevruz günü padişahın umum halk için toplantı yapmasının Acem adeti olduğu kaydedilmiştir²⁵. Fars asıllı bir devlet adamı olan Nizamü'l-Mülk'ün, Nevruz'un Türkler arasında yaygın olduğundan bahsetmesi anlamlıdır.

Nevruz'un Türk menşeli olması meselesinin değerlendirilebilmesi için eski Türk dini ile eski Türk kültürünün ele alınması zaruridir. Zira bugün dahi Nevruz kutlamalarındaki pek çok motif, doğrudan eski Türk dini ve kültürünün tezahüründen başka bir şey değildir.

a- Eski Türk Dini

Nevruz gibi bayram ve törenlerde en belirgin unsurlar, eski Türk inanç sisteminin atalar kültü, ateş kültü ve yer-su kültü ile ilgili olup, bütün Türk topluluklarında ortak kültür unsurlarıdır.

Türkler'in, tarih boyunca çeşitli dinlere girdikleri bilinmektedir. İslamiyet'ten önce Türkler'in intisap ettikleri dinlerle ilgili pek çok araştırma yapılmıştır Eski Türk inanç sistemi hakkında yapılan araştırmalarda, bu konuda çeşitli fikirleri ileri sürülmüştür.

Eski Türkler'de totemciliğin mevcut olduğu ileri sürülmüş, delil olarak da kurdun ata tanınması, bu hayvana karşı saygı duyulması başta olmak üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısında tesbit edilen, totemcilikteki "şuringa"yı andıran fetişler gösterilmiştir. Ayrıca, 24 Oğuz boyunun her dört boyu için bir kuş bulunması da totemcilikle izah edilmek istenmiştir. Halbuki totem inancında aynı toteme bağlı olanlar akraba kabul edilirken Türkler'de kan akrabalığı vardır. Totemci topluluklarda her klanın ata tanıdığı ayrı bir totemi bulunurken Türkler'de, bütün bir kavmin kutsal tanıdığı bir hayvan mevcuttur. Ayrıca totemcilikle, yalnız hayvanlar değil, mesela bir taş parçası, yağmur suyu vb. şeyler de totem olabilir. Kurt efsanesinin toplayıcı bir vasfa sahip olması, klanları birbirinden ayıran ve onları karşı karşıya koyan totemcilik anlayışına aykırı düşmektedir. Eski Türkler'de Kurt-ata'nın yaşadığı yer kabul edilen mağarada törenler tertip etmek geleneği, kurdun vücudu ile değil, mazisi karanlıklara karışmış eski hatıranın canlandırılması ile ilgilidir. Totemcilikte görülen ve her dokunduğu şeyi kutsallaştıran "mana" telakkisi de

Türkler'de olmadığı gibi, kainatı bile ruhlar dünyası olarak bilen eski Türkler'de dini inancın temellerinden birini ruhun ebediliği teşkil eder. Bu sebeple ataların ruhlarına adaklar adanır, kurbanlar kesilirdi. Kurt dışında kartalın da Türkler'de bir hakimiyet timsali olarak kabul edildiğini belirtmemiz gerekir²⁶. İbrahim Kafesoğlu, Türkler'de totemciliğin izleri sayılabilecek olan hususların komşu kavimlerin tesirlerinde aranması gerektiğini belirtmektedir²⁷.

Türk boylarını anlatan Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar'ın yirmi iki bölük olduğunu, her bölüğün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir alametinin olduğunu ve birbirlerini bu belgelerle tanıdıklarını belirtir²⁸.

Eski Türkler'de Şamanlık kültü, çoğu zaman bir din olarak anlaşılabilir olmakla birlikte, yapılan araştırmalar bu kültürün bir din olmayıp tamamen bir sihir karakteri taşıdığı, hatta Tanrı ve yer-su inançlarıyla bir ilgisinin bulunmadığını ortaya koymuştur²⁹. Şaman, kendi usulleriyle kazandığı "extase" hali içinde ruhunun göklere yükselmek veya yer altına inmek ve oralarda gezip dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını hissedilen bir "transe" ustasıdır. Transe halindeyken ruhları hükmü altına alarak ölümlerle, şeytanlarla, cin ve perilerle irtibat kurar³⁰. Radlof'un verdiği bilgiye göre, Şamanların yaptıkları ayinler, alemin hâlık olan Tanrı'ya ibadet ve duadan ibarettir. Şamanların ruhlara hitap etmeleri de ruhların tavassutlarını istihdam içindir³¹. Kadın şamanlar, Çin ülkesinde bir felaketi gidermek için dualar ve dini ayinler icra ederlerdi³². Şamanlar, hem sihirbaz ve kahin, hem de sinir hastalıklarını tedavi eden bir nevi ruhani tabiplerdi³³. Türk topluluklarında kurban sunma törenlerinde şamanların hiç bir vazife almadıklarını almazlardı.³⁴

Türkler'in dini olmadığı yönünde bazı görüşler ileri sürülmüşse³⁵ de yapılan araştırmalar ortaya koymuştur ki, eski

Türkler'in dini "Gök-Tanrı Dini" diye tavsif edilen semavî mahiyeti olan bir dindir. Tengri, tam iktidar sahibi olup, bütün Türkler'in ortak inancı durumundadır. Gök-Tanrı itikadının esaslarını eskiden Çin kayıtlarından, Orhun Kitabelerinden ve konuyla ilgili diğer kaynaklardan tesbit etmek mümkün olmuştur. Asya Hun Hakamı Mo-tun, M.Ö. 176 da Çin İmparatoru'na gönderdiği mektupta, kendisinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını belirttiikten sonra askerî zaferlerini Tanrı'nın inayeti ile kazandığını ifade etmiştir. Kitabeler'e göre Tanrı, kainatın ilk sebebidir ve yaratıcısıdır.

Eski Türk inancında Tanrı, ebediliği, kadir-i mutlaklığı yanında, bir şekli sokulamayan ve her yerde hazır vasfını taşıyordu. Türkler, ateşi, suyu, toprağı kutsal kabul ederler. Fakat yalnız yerin, göğün yaratıcısı bildikleri bir Tanrı'ya taparlardı. Bizans tarihçisi Theophylacte, "Türkler, toprağı, suyu, ateşi ve havayı kutsal sayarlar ve onlara saygı gösterirler. Bununla birlikte, gökyüzü ile yeri yaratan tek bir Tanrı'dan başka bir şeye tapmazlar. Ona atlar, sığırlar ve koyunlar kurban ederler³⁶. Süryani Mikael de "Türkler, tek Tanrı'ya inanıyorlardı. Araplar'ın Allah'ıda tek ilahdı. Böylece Türkler, Araplar'ın dinini kolayca kabul ettiler³⁷." Tanrı, Türk halkının haytı ile ilgilenen ulu bir varlıktır. Savaşlarda Tanrı'nın iradesi üzerine zafere ulaşılır. Türke ve bütün insanlara Tanrı vasıtasız müdahale eder. Emreden, iradesine uymayanı cezalandıran Tanrı, başısladığı kut ve ülüğ (kısmet) ü layık olmayanlardan geri alır. Tanrı şafak söktürür; bitkiyi canlandırır. Ölüm de O'nun iradesine bağlıdır. Tanrı canı verdiği gibi onu geri alır. Kişi-oğlu ölmek için yaratılmıştır. Doğru insanı ve yalancıyı Tanrı bilir. Ayrıca Türkçe'deki Bayat=kadım, Açu=baba, İdi=sahip, Ogan=kaadir, Çalap=mevlâ tabirleri de Tanrı sıfatları olmalıdır. Son olarak, eski dinlerde görülen sema ile ilgili inançlarda Tanrılar hep güneşi,

ayı, yıldızları temsil etmişken Türkler'in dininde bunlara ikinci planda yer verilerek bizzat göğün Tanrı sayılmış olduğunu³⁸, ayrıca, yükünme=ibadet etmek, Yükingü=secde, Tapıngu=ibadet, Köni kün=adalet günü, Yek=şeytan, Yazuk=günah, ögmek=hamd ü sena, ökünç=tövbe gibi kelimelerin ilk Kur'an çevirilerinde kullanılmış olmasının, Türklerin eski dinî inancını belirttiğini³⁹ de kaydetmemizde fayda vardır. Yine Türkler'in öteki dünyaya "ol ajun", kıyamet gününe "uluğ gün", cennete "uçmak", cehenneme de "tamu" demeleri, onların ruhun ölmezliğine ve ahirete inandıklarını göstermektedir⁴⁰.

b- Atalar Kültü

Asya Hunları, Tabgazlar ve Göktürkler, kutsal mağaralar önünde atalarının ruhlarına kurbanlar sunarlardı. Atalara ait hataraların kutlu sayılması, Türk mezarlarına yapılan tecavüzlerin ağır bir şekilde cezalandırılmasından da anlaşılmaktadır. Eski Türkler'de ölümlerin silahları, kıymetli eşyaları ve atları ile gömülmeleri adeti öteki dünyada rahat yaşamalarına matuf bir adetti. Türkler gibi atalar kültüne sahip diğer kavimlerde bu inanç, ölen bazı kişilerin yaratıcı sayılmalarına kadar gidilmişken, hatta bunlar için insanlar dahi kurbanlar edilirken, Türkler'de böyle adetler görülmez. Eski Türkler'de Gök-Tanrı ve atalar için kurban olarak hayvan kesilirdi. En makbul olan kurban ise at idi⁴¹.

Kaşgarlı Mahmud, Türkler'de ruhların yılda bir defa geceleri hayatta iken yaşadıkları şehirlere gelip halkı ziyaret ettikleri ve "Tiki" diye bir ses çıkarttıklarına dair bir inanış bulunduğunu belirtir⁴². İbn Fazlan, Türklerin ruhların hayatına dair inanışları hakkında bir çok rivayette bulunmakta ve yakınlarının mezarına gidip kurban kestikleri takdirde ölümler rahat edeceğine inandığını ifade etmektedir⁴³.

Eski Türkler'de, ölen hükümdar ve kahramanların mezarları üzerine öldürdükleri düşmanların taştan "balbal"

denilen heykelleri konur ve bunların ahirette kendilerine hizmet edeceğine inanılırdı⁴⁴. Eberhard, Türkler'in, ölüle-
rin merasimle çadıra konulduğunu, ölü için koyun ve at kurbanları sunulduktan sonra naaşın bütün servetiyle ve atıyla birlikte yakıldığını⁴⁵, külün mezara konulduğunu ve at yarışları yapıldığını, matemin sembolü olarak yüzlerini çizdiklerini., ölünün resminin yapıldığını ve ölünün öldürdüğü adam sayısını mezar üstüne taş yığıldığını ifade eder⁴⁶.

İbn Fazlan'ın naklettiğine göre, Oğuzlar'da, biri öldüğü vakit ev gibi büyük bir çukur kazılır, bundan sonra cesede hırkası giydirilir, kuşağı ve yayı kuşandırılır, sonra bütün şahsi eşyası onunla birlikte buraya konurdu⁴⁷. Gömme işi bittikten sonra, ölünün hayvanlarından kurbanlar kesilerek yenirdi. Bu, bütün Türk kavimlerinde görülen "yuğu aşı" veya "ölü yemeği" idi⁴⁸. Türk destanlarında da gömme adetlerine dair önemli ip uçları bulunmaktadır⁴⁹.

Eski Türkler'de bahar bayramı yüksek tepelere kurulmuş mezarlıklarda kutlanmaktaydı. Nevruz törenleri de bu mekanlarda başlatılır, ölümlere dualar edilir ve yemekler dağıtıldı⁵⁰.

c- Ateş Kültü

Eski Türkler'de ateş kutsal sayılırdı. Tanrı'nın bir hediyesi olarak kabul edilen ateşe atfedilen kutsiyetten dolayı, Türk topluluklarında ateşe tükürmek, ateşe küfretmek, ateşi su ile söndürmek, ateşle oynamak hoş karşılanmaz. Ateşin kötülükleri, hastalıkları kovduğuna ve yok ettiğine inanılırdı. Bizans imparatoru Justin'in Göktürkler'e gönderdiği elçilik heyetinin ruhlarının temizlenmesi için yakılan büyük bir ateşin alevleri üzerinden atlatılması bu kültürün tipik bir örneğidir. Yine Plano Carpini de Altınordu hükümdarı Batu Han'ın huzuruna kabulden önce iki ateş arasından geçirilmişti. Kendisine, "Han'a karşı fena bir şey düşünmeniz veya zehir taşmanız ihtimali dolayısıyla bütün fenalıkları uzaklaştırmak için bunu yapacağız.

Bu sebeple korkulacak bir şey yoktur" denilmiş, o da şüpheli bir kimse olmaksızın kurtulmak için mukaddes iki ateş arasından geçmişti.⁵²

Ateş kültü ile ilgili başka bir gelenek, eski Türkler'de belli günlerde büyük bir ateş yakılarak kurbanlar kesilmesi ve dualar okunmasıdır. Ateşin çıkardığı alevlerin rengine bakılarak kehanette bulunulurdu. Ateşin çıkardığı renk yeşilimsi olursa bereketli yağmur ve iyi mahsüle işaretli. Şayet beyaz olursa kıtlık olacak demektir. Kırmızı renk savaş olacağına, sarı renk salgın hastalık olacağına, kara renk ise hükümdarın öleceğine veya uzak bir yolculuk çıkacağına işaret sayılırdı⁵³.

d- Su Kültü

Eski Türkler'de su da kutsal kabul edilmiş ve her dağın, pınarın, gölün, ırmakların, ağaç ve kaynakların sahipleri olduğuna inanılmıştır⁵⁴. Nevruz törenlerinde su üzerinden atlama, birbirlerinin üzerine su serpmeye, soğuk su ile yıkanma, yeni-gün suyu ile eli ve yüzü yıkama gibi adetler bu eski Türk inancının bir devamıdır⁵⁵.

Bilindiği gibi, bir çok topluluklar, yağmur yağması için türlü büyü şekilleri uygularlardı. Yağmuru takliden yere su dökmek, belirli bir ağacın dallarını hışırdatmak, ağza su alıp şapırdatmak, danslı ayinler düzenlemek birer büyü şeklidir⁵⁶.

e- Dağ, Taş, Ağaç Kültü

Türkler'in yaşadıkları muhtelif yerlerde dağ ve ağaç kültürüne veya bu kültürün izlerine her yerde rastlanmaktadır. Orta ve merkezi Asya dağlarının çoğu Türkçe veya Moğolca mukaddes, mübarek, büyük ata ve büyük hakan anlamlarına gelen "Han Tengri, Bayan Ula, Buztağ Ata, Bayın Ula, Othon Tenere, Iduk Art, Kayra, Kaan, Erdene Ula, Kuttağ, Nurata gibi adlar taşırlar. Göktürkler, Budun, İnli, Iduk, Ötüken, Iduk Baş, Tamak Iduk adlı dağları takdis ederek hepsine "Iduk yer su" demişlerdi⁵⁷.

Türk destanlarında özellikle kozmo-

goni ile ilgili bölümlerinde bahsi geçen dağ-kaya, “Kutlu Dağ” adı ile millî kültürün timsali gibi kutsal kabul edilmiştir. Menkıbeye göre Oğuzlar, bu taşta saygıları olduğu sürece büyük bir devlet halinde yaşamışlar, fakat Buğu Han’dan otuz göbek sonra torunlarından Yuluntekin’in tahta çıktığı zaman Çinliler, çok korktukları Türkler’in kuvvet ve şevklerinin kaynağının Kutlu Dağ olduğunu anlayarak onları bu kaynaktan mahrum etmeyi düşünmüşlerdir. Çin fağforu Kiyeliyen adlı kızını Türk Hakanının oğluna vermeğe, buna mukabil Kutlu Dağı istemeğe karar vermişlerdir. Yuluntekin Çin elçisinin bu teklifini kabul etmiş, Çinliler de kayayı parçalayarak memleketlerine taşımışlardır. Bu felâket üzerine Türkler, dağlardan, taşlardan, vahşi hayvanlardan, memedeki çocuklardan göç göç diye hiç kesilmeyen bir ses işitmeğe başlamışlardır. Bir anda bütün sular kurumuş, bütün yeşillikler sararmıştır⁵⁸.

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati’t-Türk’de “yat, yada” hakkında kıymetli bilgiler vermektedir: Yat: bir tür kâhnlıktır. Taşlarla rüzgâr estirilir, yağmur ve kar yağdırılırdı. Yada taşı ile yapılan bu sıhrî işler, bütün Türk ülkelerinde görüldüğü gibi Çin’e, Moğollara ve Ural-Altay kavimlerinin yaşadıkları coğrafyaya da yayılmıştır⁵⁹.

Eski Türklerde bazı ağaçlara kutsiyet atfedilmekteydi. Özellikle Şemanist kültürte kayın ağacı önemli bir unsurdur. Takdis edilen ağaçlardan en şöhretlisi külte göre, kayın ağacı, “atamız Ülgen’den anamız Umay ile gökten indirilmiştir”⁶⁰. Minusin Türklerin akidelerinde ardıç dumanlarıyla tütsülemek, temizleme amacıyla yapılırdı⁶¹.

f- Yeniden Kırmız Bayramı

Eski Türk boylarında çeşitli vesilelerle ve bazı ayinlerde kırmız içildiği gibi⁶² ilkbaharın gelmesi de “ilk kırmız”ın çıkması ile izah ediliyordu. Türkler, kırmız çıkmaya başladığı zaman yeni yılı karşıyorlar ve kutluyorlardı.

İtalyan seyyah Marko Polo (1254-1324), 1271-1275 yıllarında deniz yoluyla Anadolu’dan Mezopotomya’ya, İran dağlarına, Pamir dağlarına, Kaşgar’a, oradan Çine kadar seyahat yapmış, Moğol Hanı Kubilay’ın yanında 17 sene kalmıştır. Marko Polo **Seyahatnamesi**’nde yeniden çıkan Kırmız Bayramı’ndan bahsetmektedir. Muhammed Mirza da Tarih-i Reşidi’de, 1405’te Moğolistan’da, Kök-Töbö (Mavi Tepe) denilen yerde Moğolların eskiden beri adet olduğu gibi yeni kırmızın çıkması ve yeni yılın gelmesinden dolayı toy yaptıklarını belirtmektedir.

Gilom Rubruk da **Seyahatnamesi**’nde göçebe Türklerde kırmızı siyah ve beyaz olarak ayırdıklarını, siyah kırmızın daha lezzetli ve güçlü olduğunu ve onun Nevruz’da han ve hanedan üyeleri tarafından içildiğini, başka zamanlarda ise bu kırmızı önemli misafirler, elçiler ve diğer insanların içtiğini belirtir.

F.A. Filtstrup’un verdiği bilgiye göre de siyah kırmız, Avrasya’daki Türk ve Moğollara aittir. Siyah kırmız, normal kırmızdan toplanıp Nevruz’a 2-3 gün kala yapılıp bekletilirdi⁶³.

Sibirya Türkler’inden Sakhalıların Nevruz versiyonu olarak kutladıkları Isıakh Bayramı ilkbaharın gelmesi ve yılın bereketli geçmesi için Tanrı’ya bir şükür bayramıdır. Isıakh Bayramı’nda törenlere, Akşamın dualar ve kırmızla tören alanını temizlemesiyle başlanır. Tören alanına yarım aş şeklindeki genç ak ağaçlar dikilir. Alana ateş yakılır ve bu ateş törenler bitinceye kadar söndürülmez. Akşamın yere kırmız serpmesi, duaları ve dualarla yakılan ateşle geçmiş yılın kötülüklerinin kovulduğunu, yeni başlayan güzel günlere zarar vermelerinin önlenmiş olduğuna inanılır. Ak ağaçlara, başta genç kızlar ve genç erkekler olmak üzere halk, yeniyıldan olmasını istedikleri dileklerini tutarak bez bağlarlar⁶⁴.

d- Ergenekon

Türkler’in Ergenekon’dan çıkış günü

olarak kabul edilen bu günde, Türkler, her yılbaşında Ergenekon'dan çıkış gününe kadar demir döverek, çeşitli kutlamalar yapıyorlardı. Efsaneye göre: Türkler, bütün kavimler birleşerek Türklerden geç almak için yürümüşler ve on gün savaşmışlardır. Önce yenilmiş olmalarına rağmen hile yaparak Gök-Türkler'i yenmişlerdir. Türkler'in bütün çadırlarını, mallarını yağmaladıktan sonra büyüklerin hepsini kılıçtan geçirmişler, küçükleri kul edinip alıp götürmüşlerdir. Gök-Türk Hanı İl-Han'ın hayatta kalan küçük oğlu Kıyan ile yeğeni Tokuz, kadınlarıyla birlikte esaretten kaçarak geldikleri yoldan başka yolu olmayan bir yere gelmişler ve buranın adını Ergenekon koymuşlardır. Çok münbit bir yer olan burada dört yüz yıl kalmışlar, çoğalmışlar ve buraya sığmamışlardır. Böylece Ergenekon'dan çıkma gereği hasıl olunca bir demir dağı eritip dışarı çıkmışlar, düşmanlarını yenip öçlerini almışlardır. Bu sırada hükümdarları Börteçine=Bozkurt idi ⁶⁵. İşte yeni yılın başladığı bu gün Gök-Türkler'de bayrak olarak kutlanmaya başlanmıştır ⁶⁶.

Ergen(mek) fiili Türkçe'de, tohumlamak, neslin devamını sağlayacak yetenek sahibi olmak anlamına gelir. Ergen kişi, ergenlik çağına ulaşandır. Ergen, bir yeteneğin kazanılmasının açık işaretlerinin ortaya çıktığı kişidir. Buna ilk gençlik de denilir. Ergenen-kün/ergenen-gün ise, dirilişin, çoğalışın, başkalarının kabul edebileceği bir büyümenin temellerinin atıldığı gündür. Toplumların inanışlarını sembolleştiren kabuller ve davranışlar vardır. Bozkurt, Türk Mitolojisine göre hürriyetin, bağımsızlığın, ateş ise demire hükmetmenin göstergesidir. Ergenekon destanında kurt, ateş ve insanın yanyana gelerek, uyanmış bir tabiata hakim olmanın temelinin atarlar ⁶⁷.

Ergenekon'dan çıkan Oğuz Türkleri, her sene, belirli bir günde "Demir Bayramı" yaparlardı. Bir demir parçası ateşte ısıtıldıktan sonra hakana mahsus örs

üzerine konulurdu. Hakan elindeki altın çekiçle demire vurarak demirci taklidi yapardı. Bundan sonra oyunlar oynanır, koşular yapılırdı ⁶⁸.

Bu bilgilere istinaden Türkler'de demirin önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Firdevsi'nin **Şehname**'sinde, Türk ordularının demirden ve çelikten kurulmuş olduğu anlatılmaktadır. Yakutlar, demirci ile şamanın bir yuvada olduklarına, Kırgızlar v Kazaklar da demirden kötü ruhların kaçtıklarına inanırlardı. Başkurtlar ölünün göğsüne bıçak, makas, çekiç gibi bir şey koyarlardı ⁶⁹.

4- Yunan Menşeli Olması

Nevruz Bayramı'nın Yunan menşeli olduğu görüşüne göre: Nevruz, eski Yunanlılar'ın içki ve eğlence Tanrısı Dionis şerefine kutladıkları milli bir bayramken, Eramis'ten önceki IV. Yüzyıldan başlayarak Yunanlılar'ın Orta Asya'yı işgal etmeleriyle birlikte, bu bölgelere yayılmış ve bu yerlerde yaşayan yerli halkların, yerli töreleriyle kaynaşmış, oldukça debdebeli, şatafatlı bir şekilde kutlanan Nevruz Bayramı olarak şekillenmiştir. Buna Tirmiz şehrinde bulunan bir tabaktaki oyma resimler, Buhara'da bulunan ve şimdi Berlin'de korunan gümüş bir tabaktaki oyma resimler, Bedeşah'da bulunan gümüş bir tabak ve Türkmenistan'da bulunan kemikten bir kadeh üzerindeki resimler delil olarak gösterilmişse de arkeolojik buluntuların "Kara Suk Medeniyeti" diye adlandırılan eski Orta Asya medeniyetlerine ait olduğu Prof.Dr.G.A.Pugaçenkova tarafından isbat edilmiştir ⁷⁰.

Sonuç

Menşei ne olursa olsun Nevruz oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış ve değişik kültürlerde yer almıştır. Bazı toplumlarda Nevruz'a dinî bir mahiyet verilmeye çalışılmıştır. Dünyanın yaratıldığı gün, Hz.Adem'in yaratıldığı, çamurdan yoğrulduğu gün, Hz. Adem ile Havva'nın cennetten kovulduktan sonra Arafat dağında yeniden buluştukları gün, Hz.Nuh'un gemisinden inip,

karaya ayak bastığı gün, Hz.Musa'nın Mısır'dan ayrıldığı gün, bir balık tarafından yutulan Yunus peygamberin karaya çıktığı gün, Hz.Yusuf'un kuyuya atıldığı gün, Hz.Ali'nin doğduğu gün, Hz.Ali'nin Fatıma ile evlendiği gün ile Hz.Ali'nin Hz.Muhammed tarafından halife ilan edildiği günün Nevruz'a tekabül ettiğine dair rivayetler vardır⁷¹. El-Biruni'nin açıklamalarına göre, Hz.Peygamber Nevruz'u beğenmiş ve Arap halifeleri onu kendi sahip oldukları topraklara da yaymıştır⁷².

Bu bilgilerden hareketle Nevruz kutlamalarını, günümüzde yılbaşı kutlamalarıyla karşılaştırmak mümkündür. Bazı kültürlerin, çevrelerinde yaşayan diğer kültürleri etkilediklerini düşünürsek, Nevruz'un, tıpkı Noel kutlamaları gibi farklı kültür muhitlerinde kabul gördüğünü görebiliriz.

Türkler'deki Nevruz, mâna ve mahiyet itibariyle İran Nevruz geleneğinden farklıdır. Türkler'de kutlanılagelen Nevruz Bayramı, yukarıda bilgi vermeye çalıştığımız Türkler'in eski din ve kültürünün şeklen bir tezahüründen başka bir şey değildir. Özellikle Nevruz şenliklerinde görülen kutlama şekilleri ve motifleri bu hususu teyid etmektedir.

Eski inanç ve kültürlerin, mevcut inançlarla bir şekilde kaynaşarak devam ettiği de vakıdır. Bu gün Türk dünyasında da eski kültürlerin çeşitli şekillerde devam ettiğini görmekteyiz. Bu hususla ilgili çarpıcı bir çok olayı burada zikretmemiz görüşümüzü teyid edecektir.

Kaşgarlı Mahmud'un Opal'daki mezarına (Hazreti Mollam Mezarı), son yıllara kadar, Kaşgar civarındaki bölgelerden bir çok ziyaretçi gelip, Nevruz Bayramı'nı kutluyorlardı. Bu sebeple, bu yer bugün "Noruz Bulak" diye anılmaktadır⁷³.

Osmanlı hanedanını çıkarmış olan Kayı boyuna mensup Karakeçililerin, 21 Mart'ta Ertuğrul Gazi'nin türbesi etrafında toplandıklarını ve burada bayram yaptıklarını, at yarışları, ciritler, güreş-

ler düzenlediklerini görürüz⁷⁴.

Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da Nevruz'a tekaddüm eden günlerden birinin adı "Ölüler Bayramı" dır. O gün, özellikle kabirler ziyaret edilir, ataların ruhları için dualar edilir, fatihalar okunur. Günümüzde Nevruz'a yakın ilk cuma günü Kars yöresinde, kabir üstü törenleri yapılmaktadır. Gündüz hazırlanan helva ve diğer yiyecekler ile halk toplanarak mezarlığa giderler. Önce hocalar Kur'an ve mevlid okurlar. Sonra getirilen yiyecekler fakirlere, çocuklara dağıtılır. Artan yiyecekler ise aile mezarlarının üzerlerine dökülür⁷⁵. Benzer bir gelenek Afyon yöresinde (Tınaztepe Kasabası) yaşamaktadır.

Akçaeniş tahtacılarında, ölü yıkanıldıktan sonra, ilk önce atlet ve donu giydirilir. Sonra pijaması ve çorabına kadar giydirilir. Giydirilen ölü çenesi bağlanır. Küçükler, ölü'nün sağ elini öper. Akrabaları, arkadaşları ve tanıdıkları ölü ile vedalaşır ve helalleşir. Daha sonra mezarın tabanına bir döşek serilir ve yastık konur. Ölümle birlikte hemen bir kurban kesilir. Ölü gömüldükten sonra, ölü'nün akrabaları ve bütün köy halkı, "yas yeri yemeği" veya "kabir yemeği" adı verilen yemeğe kendi hazırladıkları yemeklerle giderler⁷⁶. Yine günümüzde bir çok yerde (Antalya-Burdur vs.) Tahtacılar, ölen kişilerin yatak ve yorganlarıyla gömüldükleri gibi mezarlıklara yiyecekler ve su kapları konulması adetleri devam etmektedir⁷⁷. Bu geleneklerin atalar kültürünün bir devamı olduğu anlaşılmaktadır.

Hastaların alazlanması, tütsü yakılması, kurşun dökülmesi, üzerlik yakılması ateş kültürünün devamının bir göstergesidir. Bugün Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yürüklerin yaylaya çıktıkları zaman yaptıkları "Atlama" adı verilen tören, ateş kültüne bağlı eski bir geleneğin hatıralarını taşımaktadır. Amasya'nın Aydoğdu köyünde Mayıs ayının ilk günlerinde hazırlıklar tamamlandıktan sonra, çalman denilen etrafı duvar veya çitlerle

çevrili dar bir kapısı olan bir yerde toplanır. Daha sonra ateş yakılır. Sürü teker teker ateş üzerinden atlatılarak geçirilir ve yayalaya göç bundan sonra başlar. Buna benzer bir gelenek Isparta'da vardır. Eski Türk inançlarının kalıntılarını taşıyan bu geleneğin, sürünün çeşitli hastalıklardan ve nazardan korunması ile ilgili olduğu düşünülür⁷⁸. Orta Asya'da Kazak Türkleri'nin kışlarından ayrılırken Nevruz törenlerine benzer büyük törenler yaptıkları da bilinmektedir⁷⁹.

Türkler'de, bir çok bayramda yapılan ateş üzerinden atlama geleneği de ateş kültü ile alakalı olup, tamamen kötülüklerden temizlenmek amacıyla yapılmaktadır.

Nevruz'da Azerbaycan'da ahırçarşamba denilen bir gecede evlerin damlarında büyük ateşler yakılır; halk ateşin etrafında toplanarak dilekler tutarlar ve ateşin üzerinden üçer defa atlarlar. Böylece tutulan dileğin en kısa zamanda gerçekleşeceğine inanırlar. Ayrıca yakılan bu ateşin üzerinden atlamakla, geçen bir yılın ağırlığından kurtulup yeni yıl içinde gelebilecek tüm kötülük ve tehlikelerden korunulacağına inanılır⁸⁰. Anadolu'da çok yaygın olan sinsin oyunu da ateş kütü ile yakından alakalıdır.

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yağmur duasına çıkıldığı zamanlarda, belirli sayıda taşların toplanarak, yine belirli sayıda ayetler ve dualar okunmak ve yazılmak suretiyle kullanılmasının, Orta Asya'daki yada taşı ile yağmur yağdırma geleneğinin dinî mahiyette bir devamı olduğu söylenebilir. Hikmet Tan-
yu, Tokat' ta yağmur duası için halkın Marul çayı çevresinde "Kurban Tepesi" denilen yerde toplandığını, öğle namazı kıldıktan sonra dua edildiğini ve Kur'an-ı Kerim okunduğunu kaydettikten sonra, yağmur duasına çıkanların yetmiş bir bin adet taş topladıklarını, bu taşların her biri üzerine dua okuyup, üzerleri dil ile birer ıslatıldıktan sonra çuvallara doldurulduğunu ve suya bırakıldığını kaydetmektedir⁸¹.

Kazanlar'da, İslamiyete aykırı olarak, kırlarda tek başına biten bir ağaç veya bir pınar veya bir büyük taş (kaya) bulunursa kısır kadınlar bunları ziyaret eder, kurban keserek geceyi geçirirler⁸².

Bugün Anadolu'nun muhtelif yerlerinde dağ ve ağaç kültürünün izleri görülmektedir. İslamiyete muhalif olmasına rağmen, pek çok yerde bazı taş ve kayalarla ilgili inanışlar olduğu gibi, ağaçlara da bezler bağlanması, adalarda bulunulması bunların taş ve ağaç kültürlerinin şekil değiştirerek devam ettiğini gösterir.

Karaman'da nazar için "kurşun dökme" diye tabir edilen geleneğe, bir kalbur içerisine bakır bir tas, tuz ve ekme⁸³, yumurta, makas ve bıçak, ayna ve Kur'an-ı Kerim konulur; hastanın üzerine bir bez örtülerek, eritilen kurşun dualarla, bakır tas içine konulan suya dökülür. Sonra suyun içerisindeki kurşunun şekillerine bakılarak yorumlarda bulunulur. Halen devam etmekte olan bu geleneğe motifler şamanist kültürün İslami şekil alarak devam ettiğini göstermektedir.

Kızılderililerin soy kütüğü ile ilgili çalışmalar ve münakaşalar asırlardır devam etmekle birlikte, Kızılderililerdeki pek çok folklorik unsur ve motifin Orta Asya kökenli olduğu açıktır. Mese-la, Arıkara Kızılderili kabilesi şamanı, baharda ilk gök gürültüsünü duyduğu zaman kabilenin özel fetişini boynuna takarak köyün sokaklarında dolaşır, yağmurun yağmasını temin etmeğe ve baharın gelişini, toprağın canlanmağa başladığını ve toprağa tohum atma zamanı olduğunu haber verir. Yine Snake Kızılderili kabilesinde, yapısal mevimsimlik danslara on iki şaman katılır ve her bir şamanın görevi, belirli bir hastalıkla mücadele ve onu doğuran kötü ruhların kabilenin topraklarına girmesine mani olmak ve onu kabilenin sınırlarından kovup çıkarmaktır. Ayrıca, Kızılderili bir çok kabileden güneşe göre değil aya

göre takvimler hazırlandığını, İlk Yeni Ay (Yeni Yıl) veya Bahar Bayramı'nın yeni yılın başlangıcı ve ilk ay olarak kabul ettikleri Mart ayında kutladıklarını⁸⁴ belirtmemizde fayda vardır.

Türk kültür tarihi bakımından meseler, Orta Asya-Selçuklu-Osmanlı ve Cumhuriyet çizgisinde ele alınırsa süreklilik gösterir. Bugün Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihî sınırları içinde bulunan Türkiye, İran, Afganistan, Pakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Kazakistan'da Nevruz Bayramı aynı mânada kutlanmaktadır. Bu yönüyle Türk dünyasında binlerce yıldan beri yaşayan bu gelenek, Türk dünyasının kültür müştereklerinden biridir⁸⁵. Yıllarca birbirinden uzakta, birbirinden habersiz yaşayanlar Nevruz'u yine birbirinden habersiz kutlamaya devam etmektedirler. 1200 yıldır Türk gruplarının hemen hiç birisi ile ilgisi kalmamış olan Saha yani Yakut Türklerinde, Nevruz geleneklerinin kuvvetli bir şekilde bugün de var oluşu dikkate değer bir husustur. Nevruz'un Yakutlara kadar nasıl gittiği ve halen Nevruz'un canlı bir şekilde mevcut olduğu gerçekten düşündürücüdür.

Sonuç olarak, vermeye çalıştığımız bilgilerden hareketle genel bir değerlendirme yaparsak şu sonuçlara varıyoruz:

1- Kelimenin Farsça olması Nevruz'un menşeinin de İran'a ait olduğunu göstermez.

2- Türkler, uzun yıllar İran coğrafyasında yaşamaları ve hakimiyet kurlmaları sebebiyle Fars kültüründen etkilenmiş olabilecekleri gibi, bu kültürü de etkilemiş olabilirler. Nevruz kelimesinde olduğu gibi Nevruz geleneğinde de, şeklen bir çok etkileşme olabileceği düşünülebilir.

3- Nevruz, sadece Türkler'in yaşadıkları geniş sahada kalmamış, daha geniş bir alana yayılmıştır. Nevruz'un yayılmasında Türk göçlerinin önemli bir rol oynamış olduğu söylenebilir.

4- Nevruz, İslâmî dönemlerden sonra

İslâmî şekiller almıştır.

5- Nevruz şenliklerindeki folklorik unsurlar, eski Türk din ve kültürlerinin izlerini taşımaktadırlar.

6- Nevruz, unutulmuş değerlerimizden biridir.

7- Nevruz, Türk dünyasının müşterek değerlerinden biridir.

DİPNOTLAR

* A.K.Ü. Fen-Fakültesi Öğretim Üyesi

- 1 Umay Günay, "Ritüeller Ve Hidrellez", **Millî Kültür**, Kültür Bakanlığı yay., S.72, (Mayıs, 1990), s. 10-11
- 2 Mustafa Kafalı, "Türk Kültüründe Nevruz ve Takvim", **Türk Kültüründe Nevruz, Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, (Ankara, 20-22 Mart 1995)**, (Yayına Haz. Sadık Tural), Ankara, 1995, s. 25
- 3 Abdulhalük Çay, **Türk Ergenekon Bayramı Nevruz**, Ankara, 1993, s. 25 vd.; Ziya Gökalp, bu hayvanların eski totemlerin bakiyyeleri olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Kültür Bakanlığı yay., İstanbul, 1976, s. 56
- 4 Çay, **a.g.e.**, s.35-36
- 5 Kafalı, **a.g.m.**, s.25 dn.
- 6 Çay, **a.g.e.**, s.36
- 7 Abdülkerim Rahman, "Tarihten Günümüze Doğu Türkistan'da Nevruz Kutlamaları", **Nevruz, (Sempozyum Bildirileri), 20-22 Mart 1995**, Ankara, 1995, s. 223-224
- 8 Çay, **a.g.e.**, s. 37-38
- 9 Mesela, Türk lehçelerinde "Tanrı ve gök" anlamına gelen "Tengri" sözcüğü ile Sümerce'de yine aynı anlamda kullanılmış "Dingir" sözcüğü arasında anlam, ses ve biçim birliği vardır. Bkz. Hikmet Tanyu, **İslâmlık Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi yay.,Ankara, 1980, s.8
- 10 Sadık Tural, "Karanlığa İtilen Kavramlardan Biri: Nevruz", **Türk Kültüründe Nevruz, Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, (Ankara, 20-22 Mart 1995)**, (Yay.haz.Sadık Tural), Ankara 1995, s. VI
- 11 Abidin İtil, "Indra-Dharma", **A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XI, Ankara, 1963,s. 153
- 12 Reşat Genç, "Türk Tarihinde Ve Kültüründe Nevruz", **Türk Kültüründe Nevruz**,

- Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, (Ankara, 20-22 Mart 1995),** (Yay.Haz.Sadık Tural), Ankara, 1995, s. 16
- 13 Kafalı, **a.g.m.**, s. 25-26
- 14 Ekrem Memiş, **Türk Kültür Tarihi,** Kon-ya, 1996 s. 153
- 15 Kafalı, **a.g.m.**, s. 26
- 16 Şaban Kuzgun, "İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Nevruz Bayramı", **Türk Kültüründe Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, (Ankara 20-22 Mart 1995),** (Yay.Haz.Sadık Tural), Ankara, 1995, s. 106 vd.
- 17 Bu hususta bkz. Elmaddin Elibeyzade, "Nevruz Ve Kurban Bayramının Geçmişi 1200 Yıl", **Nevruz Ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz, İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri, (Ankara, 19-21 Mart),** (Yay.Haz. Sadık Tural-Elmas Kılıç), Ankara, 1996, s.147
- 18 Harun Güngör, Önyasa Kültürlerinde Yeniden Doğuş Ve Türkler'de Nevruz", **Türk Kültüründe Nevruz, Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, (Ankara, 20-22 Mart 1995),** (Yay.Haz. Sadık Tural), Ankara, 1995, s. 31
- 19 Çay, **a.g.e.**, s. 6-7
- 20 Kuzgun, **a.g.m.**, s. 108
- 21 Nuraniye-Erkin, H. Ekrem, "Uygurlarda Nevruz Kutlamaları", **Türk Kültüründe Nevruz, Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, (Ankara, 20-22 Mart 1995),** (Yay.Haz.Sadık Tural), Ankara, 1995, s. 155-156
- 22 Nuraniye-Erkin H. Ekrem, **a.g.m.**, s. 156 vd.
- 23 Abdülkerim Rahman, **a.g.m.**, s. 224
- 24 Akılbek Kılıçev, "Ortaçağlara Ait Doğru Kaynaklarında "Nevruz", **Türk Kültüründe Nevruz, Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, (Ankara, 20-22 Mart 1995),** (Yay.Haz.Sadık Tural), Ankara, 1995, s. 148
- 25 Nizamülmülk, **Seyaset-name,** (Haz.Mehmet Altay Köymen), Kültür Bakanlığı yay., İstanbul, 1990, s. 53
- 26 İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** 6. bsk., İstanbul, 1991, s. 284 vd.
- 27 İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini,** Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1980, s. 17
- 28 Tanyu, **a.g.e.**, s. 4
- 29 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Memiş, **a.g.e.**, s. 103 vd. ; Hikmet Tanyu, **Türklerin Dinî Tarihçesi,** İstanbul, 1978, s. 17 vd.; Kafesoğlu, **Eski Türk Dini,** s. 22 vd.
- 30 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü.,** s. 287-288
- 31 Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk,** İ.Ü. Hukuk Fakültesi, yay. İstanbul, 1947, s. 148
- 32 **Aynı eser,** s. 311
- 33 Gökalp, **a.g.e.**, s. 118
- 34 Kafesoğlu, **Eski Türk Dini,** s. 58
- 35 İbn Fazlan, Türklerin hiç bir şeye ibadet etmediklerini söylerse de başka bir yerde içlerinden birinin zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp "Bir Tanrı" dediğini kaydeder. Bkz. **Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı, İbn Fazlan Seyhatnamesi,** (Haz. Ramazan Şeşen), İstanbul, 1975, s. 30-31
- 36 Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,** C.I, İstanbul, 1993, s.48-49
- 37 Tanyu, **İslamlıktan...,** s. 117
- 38 **Aynı eser,** s. 296; Salim Koca, "Türkler ve İslâmiyet", **Erdem, Atatürk Kültür Merezî Dergisi,** Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-I, C. VIII, S. 22, (Ocak, 1996), s. 274 (Bu makalede ayrıca Türklerde Tanrı inancının doğup gelişmesiyle ilgili önemli bir değerlendirme yapılmaktadır.)
- 39 Tanyu, **İslamlıktan...,** s.108 vd.
- 40 Koca, **a.g.m.**, s. 277
- 41 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** s. 291 vd.
- 42 Turan, **a.g.e.**, s. 51
- 43 **İbn Fazlan Seyhatnamesi,** s. 36-37
- 44 Turan, **a.g.e.**, s.56; Bu hususta geniş bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** 3.bsk., Ankara 1988, s. 760 vd. Tanyu, **Taşla...,** s. 88 vd.
- 45 **İbn Fazlan Seyhatnamesi,** s. 118
- 46 Ebarhard, **Çin'in Şimal Komşuları,** (Çev. Nimet Uluğtürk), Ankara, 1942, s. 86
- 47 **İbn Fazlan Seyhatnamesi,** s. 36
- 48 Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-boy Teşkilatı-Destanları,** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul, 1992, s. 56; Ögel, **a.g.e.**, s. 769
- 49 Mesela, Manas destanında ölü gömme adeti için bkz. Abdülkadir İnan, "Türk Destanlarına Genel bir Bakış", **Makaleler ve İncelemeler,** Ankara, 1968, s. 133
- 50 Pakize Aytaç, "Nevruz Üzerine Bir Sohbet", **Türk Kültüründe Nevruz, Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, (Ankara, 20-22 Mart 1995),** (Yay.Haz. Sadık Tural), Ankara, 1995, s. 112
- 51 Türkler'de Ateş kültü için bkz. W.Radlof, **Sibiryadan,** (Terc.A.Temir), İstanbul, 1976, s. 202 (Kırgızlarda ateş kültü); Jean

-
- Paul Reoux, **Türkler ve Moğolların Eski Dini**, (Terc.A. Kazancıgil), İstanbul, 1994, s. 185-187
- 52 Turan, **a.g.e.**, s. 58
- 53 Çay, **a.g.e.**, s. 227 vd.
- 54 Türkler'de su kültü için bkz. Reoux, **a.g.e.**, s. 114-117
- 55 Çay, **a.g.e.**, s. 231
- 56 Tanyu, **Taşla...**, s. 187
- 57 Abdülkadir İnan, **Makaleler Ve İncelemeler**, C. II, TTK yay. Ankara, 1991, s. 253
- 58 **Aynı eser**, s. 35-36
- 59 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Tanyu, **Taşla...**, s. 41 vd; Turan, **a.g.e.**, s.58 vd.
- 60 İnan, **a.g.e.**, s. 254
- 61 **Aynı eser**, s.215
- 62 Yakutların en büyük mabudu olan Art Toyon Ağa, kendisine ibadet makamında kurban kesilmesi yerine gençlerin kendi şerefine dokuz bardak kırmızı dokuz kere içmesini isterdi. Gençler bu kırmızı içtikten sonra sevinçli oyunlar ve yarışlar yaparlardı. Kırmızı içilmesi bir nevi kurban ayınıdır. Bkz. Gökalp, **a.g.e.**, s. 115-116.
- 63 Kılıçev, **a.g.m.**, s. 147-149
- 64 Yakup Deliömeroğlu, "Saha Türklerinde Bir Nevruz Versiyonu: İsiakh Bayramı", **Nevruz Ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri, (Ankara, 19-21 Mart 1996)**, (Haz.Sadık Tural-Elmas Kılıç), Ankara, 1996, s. 131-132; Ayrıca Kazaklardaki İsiakh Bayramı hakkında bkz. İnan, **a.g.e.**, s. 236 vd.
- 65 M. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, (Yay. Orhan F.Köprülü, Nermin Pekin), İstanbul, 1984, s. 56-57; Çay, **a.g.e.**, s. 14-14
- 66 Çay, **a.g.e.**, s. 14-15
- 67 Memiş, **a.g.e.**, s. 256-257
- 68 Gökalp, **a.g.e.**, s. 115
- 69 İnan, **a.g.e.**, s. 229 vd.
- 70 Abdülkerim Rahman, **a.g.m.**, s. 223
- 71 Çay, **a.g.e.**, s. 11-12; Memiş, **a.g.e.**, s.151
- 72 **Tarih ve Etnoğrafya Açısından Nevruz**, (Çev. Yıldız Pekcan-Sevinç Öztürk), Boğaziçi yay., Ankara, 1993, s. 3
- 73 Abdülkerim Rahman, **a.g.m.**, s. 227
- 74 Çay, **a.g.e.**, s. 131-132
- 75 Çay, **a.g.e.**, s. 91
- 76 İsmail Engin, "Akçenış Tahtacılarında Ölü Gömme Geleneği", **I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri, 26-27 Nisan 1993 Antalya**, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1995, s. 41 vd.
- 77 Atilla Erden, "Tahtacıların Günümüz Kültürel Yapılarından İzlenimler", **I. Akdeniz Yöresi Türk Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri, 26-27 Nisan 1993 Antalya**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1995, s. 63
- 78 Abdülhaluk Çay, **Anadolu'da Türk Damgası (Koç, heykel, mezar taşları ve Türklerde koç-koyun meselesi)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, 1983, s. 103
- 79 Çay, **Aynı eser**, s. 103-104
- 80 Memiş, **e.g.e.**, s. 264
- 81 Tanyu, **Taşla...**, s. 158
- 82 İnan, **a.g.e.**, s. 258
- 83 Tuz ve ekmeğin Türk kültüründeki yerine dair değerlendirme hakkında bkz. Salim Koca, "Türklerde Tuz ve Ekmek Hakkı", **Milli Kültür**, Kültür Bakanlığı yay., 1/7 (Temmuz-Ekim, 1977) s. 60-64.
- 84 Mehmet Ali Aslan, "Amerika Kızılderili Kabileleri Ve Türk Dünyasında "Yeni Yıl Başı", Merasimlerinde Paralellikler", **Türk Kültüründe Nevruz, Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, (Ankara, 20-22 Mart 1995)**, (Yay.Haz. Sadık Tural), Ankara, 1995, s.
- 85 Abdülkadir Yuvalı, "Nevruz Bayramı Ve Çarşamba Günleri", **Türk Kültüründe Nevruz, Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, (Ankara, 20-22 Mart 1995)**, (Yay.Haz.Sadık Tural), Ankara, 1995, s. 60
-